Religion in the Urban Centers of Medieval Khwarazm

Omar-Sharip Muxammad-Sharipovich Qdirniyazov
PhD, Associate Professor, Department of Archaeology,
Karakalpak State University

Abstract. *This article examines the religious life of the medieval cities of Khorezm, the formation and development of Islam, the role of Sufi orders, and the evolution of the spiritual and educational environment of the region. The author analyzes the place of Khorezm in the history of Islamic civilization, the activities of prominent Sufi saints, sheikhs, faqihs, and scholars, as well as the history of religious and architectural monuments such as mosques, madrasas, khanaqahs, and mausoleums. In addition, based on written sources and archaeological materials, the article reveals that alongside Islam, Nestorian Christianity, Mu'tazilite thought, and other religious traditions also existed in the Southern Aral Sea region during both the pre-Mongol and post-Mongol periods. The study concludes that medieval Khorezm developed as a major religious, intellectual, and cultural center where various religious traditions coexisted and interacted in a unique symbiotic environment.*

Keywords: Khorezm, medieval cities, religion, Islam, Sufism, Najm al-Din Kubra, Pahlavon Mahmud, mosque, madrasa, khanaqah, mausoleum, Southern Aral Sea region, religious tolerance, archaeological evidence.

Xorazmning o‘rta asr shaharlarida din

Omar-Sharip Muxammad-Sharipovich Qdirniyazov
PhD., dotsent, Qoraqalpoq davlat universiteti
“Arxeologiya” kafedrasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Xorazmning o‘rta asr shaharlaridagi diniy hayot, islom dinining shakllanishi va rivojlanishi, tasavvuf tariqatlari hamda diniy-ma’rifiy muhitning taraqqiyoti yoritilgan. Muallif Xorazm hududining islom sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rni, mashhur so‘fiylar, shayxlar, faqihlar va ulamolarning faoliyati, shuningdek, masjid, madrasa, xonaqoh va maqbaralar kabi diniy-me’moriy obidalar tarixini tahlil qilgan. Shuningdek, maqolada mo‘g‘ullardan oldingi va keyingi davrlarda Janubiy Orolbo‘yi hududida islom bilan bir qatorda nestoriylik, mo‘taziliylik va boshqa diniy qarashlarning mavjudligi yozma manbalar hamda arxeologik topilmalar asosida ochib berilgan. Tadqiqot natijasida Xorazm o‘rta asrlarda diniy, ilmiy va madaniy markaz sifatida shakllanganligi, mintaqada turli diniy oqimlar o‘zaro uyg‘unlashgan holda mavjud bo‘lganligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: Xorazm, o‘rta asr shaharlari, din, islom, tasavvuf, Najmiddin Kubro, Paxlavon Mahmud, masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara, Janubiy Orolbo‘yi, diniy bag‘rikenglik, arxeologik topilmalar.

Xorazm xalqlari tarixida dinning ahamiyati “Avesto” tuzilgan davrdanoq ma’lum. Ilmiy dunyo, qarama-qarshi farazlarga qaramay, zardushtiylikning ilk markazlaridan birini janubiy Orolbo‘yi bilan bog‘laydi. Aryanam Vaij mamlakati Xorazmda aniqlanib, bu miloddan avvalgi VII-VI-asrlarda Xorazm davlatining tashkil topishi yordam berdi. Keyin, ming yillar o‘tgach, Islom “olovga sig‘inuvchilar” dinini almashtirdi. O‘rta asrlarda islom dini u yoki bu shaklda janubiy Orolbo‘yi xalqlari madaniy hayotining ajralmas qismiga aylandi.

Xorazm bu davrda ma’naviyat, ma’rifat va islomning markazlaridan biri bo‘lib, missionerlik faoliyati shundan kelib chiqqan. Xalifa Mukdadirning (908-932) Bulgar shohi Ibn Fadlanga (921-922) yuborgan elchisi Itilda Xorazmning siyosiy va madaniy ta’siri juda katta ekanligini ta’kidlagan. Xazor xoqoni (VII-X asrlar) xorazmlik ruhoniylar, olimlar va ishbilarmonlar bilan o‘ralgan edi. Al Bekriy (988-997) pecheneglarning Xorazm missionerlari ta’sirida islomlashuviga ishora qiladi [Толстов: 262]. Bu jarayon mo‘g‘ullar bilan birga Deshti Qipchoqdan Orolbo‘yi hududiga kirib kelgan yangi etnik elementlarning ko‘chishi tufayli kengayib bormoqda. Bunda, avvalgidek, missionerlik rolini so‘fiylar jamoalari vakillari, mashhur shayxlar izdoshlari bajargan.

So‘fiy shayx-murabbiylar vaqt o‘tishi bilan hokimiyat va siyosiy hokimiyatga ega bo‘ladilar. Mo‘g‘ullargacha bo‘lgan davrda Orolbo‘yida avliyolar va so‘fiy shayxlarning mashhurligi juda katta edi. Hakim ota, Ahmad Yassaviy (XII asr), Najim ad-Din al-Kubro, Sulaymon Hadadiy Museviy, Abdulloh Narinjoniy (XIII-XIV asrlar) nomlari nafaqat Xorazmda, balki Moverennahr va qo‘shni mamlakatlarda ham keng ma’lum bo‘lgan. XII-XV asrlar - feodal jamiyati ma’naviy hayotida o‘z izini qoldirgan musulmon dinining taraqqiy etgan davri. O‘rta asrlar Xorazmda diniy ta’limotga ko‘proq ahamiyat berilgan. Manbalarda “buyuk solih shayxlar”, “imomlar” va “faqihlar” ko‘p tilga olinishi bejiz emas. Mo‘g‘ul hukmdorlari ham muqaddas shayxlar va so‘fiylarga homiylik qilganlar. Diniy muassasalar yaratildi, musulmon hokimiyatlari qabrlari ustiga minora va mazorlar qurildi. Tasavvuf jamoalarining roli ortib, ular uchun vaqflar tashkil etildi.

Mo‘g‘ullarga qarshi kurash jarayonida eng ko‘zga ko‘ringan so‘fiy shayxlaridan biri, “Kubroviya” darvesh tariqatining yetakchisi–Najim ad-Din al-Kubro (1145-1121) mashhur bo‘ldi. U Xivada tug‘ilib, mo‘g‘ullar qamalida Urganch devorlarida halok bo‘lgan. Manbalar va agiologiya ma’lumotlariga ko‘ra, shayx nafaqat o‘z xalqi, balki dushmanlari orasida ham katta nufuzga ega bo‘lgan. Rashid-ad-din (1247-1318) “Solnomalar to‘plami”da shayxning vatanparvarligi haqida shunday hikoya qiladi: “Chingizxon shayxni Xorazmga mo‘g‘ullar yurishi haqida ogohlantirishni buyurdi va uni shahardan (Urganchdan) chiqib ketishni taklif qildi, shu bilan birga to‘liq xavfsizlikni va’da qildi. Lekin “shayx xalq bilan Urganch devorlarida jang qildi” [Бартольд, 1963: 503]. Najim ad-Din Kubro musulmon dunyosining g‘arbida bo‘lib, so‘fiylik ma’murlari bilan aloqada bo‘lib, Xorazmda doimiy yashab, izdoshlariga ega bo‘lgan. shayxlar timsolida Sadiddin Hamavi, Ali ibn “Jahriya”. Shoir, mutafakkir va hunarmand Paxlavon Mahmud (1248-1326) ta’lim sohasida yorqin shaxs bo‘lgan. Uning axloqiy-falsafiy mazmuni, mesnevisi “Kanz al-haqoiq” (“Haqiqat xazinasi”) adabiy shuhrati Xorazm sarhadlaridan uzoqqa yoyildi [Ибн Вали: 19, 106]. Uning she’riy iste’dodi mo‘ynachilik va xalq sporti “kurash” bilan uyg‘unlashgan. Ba’zi fikrlardan farqli o‘laroq, Pahlavon Mahmud ijodi so‘fiylik bilan bog‘liq edi. Shoir va kurashchi qadimgi Xiva, keyinchalik Xorazmning poytaxti bo‘lgan homiyga aylandi. Pahlavon Mahmudning muqaddas kurashchi sifatida keng shuhrat qozonishi ham uni xonlikda hukmron sulola homiysiga aylantirgan. V.A.Bulatova yozadi: “Bino majmuasining rivojlanishi (Paxlavon Mahmud maqbarasida) Xivaning yosh Qo‘ng‘irot sulolasining poytaxti sifatida yuksalishi hamda xalq

qahramoni va jangchisi Paxlavon Mahmud nomining shuhrat qozonishi bilan bog‘liq. [Булатова, Ноткин: 33]. Paxlavon Mahmud maqbarasi qudratli diniy binolar majmuasiga aylanib, unga ko‘p sonli ruhoniylar xizmat ko‘rsatgan, xonlar foyda ko‘rgan.

Umuman olganda, XIII-XV asrlarda. Orolbo‘yida mahalliy qabilalarning islomlashuvida so‘fiylikning roli ortdi. Qisqa vaqt ichida to‘xtab qolgan cho‘l Orolbo‘yining islomlashuvi XIV-asrning birinchi o‘n yilligidan boshlab, mahalliy hukmdorlar, ruhoniylar va savdogarlar Oltin O‘rdaning sinkretik madaniyatini yaratish va islomlashtirishda muhim rol o‘ynay boshlagan paytdan boshlab yangi kuch bilan boshlandi. Deshti-Qipchoq. Tarbiyachi Saroyda din ilmidan dars bergan shayxlardan biri, ilmli imom No‘monaddin al-Xorazmiy edi [Тизенгаузен: 307]. Xorazmlik XIII-asr o‘rtalarida O‘rta Osiyoning mashhur dinshunos olimi bo‘lgan. Imom Nuratdin Xorazmiy. Imom buyuk xoqon Guyuk huzurida nasroniy targ‘ibotchilari bilan bahs olib bordi va yorqin axloqiy va ma’naviy g‘alabaga erishdi [Бартольд: 556].

Xorazm intellektual muhiti temuriylar davrida ham rivojlangan. Amir Temur va temuriylar davrida fakihlar Hofiz Mahmud Muxrik al-Xorazmiy, Jamoluddin Ahmad al-Xorazmiy va tarixchi, shoir Hafiziddin Muhammad ibn Nasuraddin Muhammad al-Xorazmiy (vafoti 1423-1424) Samarqandga kelishdi [Ибн Арабшах: 152]. Xudayberdi ibn Qo‘shmuhammed Xivakiyning “Dil g‘araib” (“Nodirlar qalbi”) tarixiy asari bu ro‘yxatni to‘ldiradi. Unda Kubraviya-Jonmuhammed Azizxon Xorazmiy (XV-asr oxirida vafot etgan), Shayx Komalladdin ta’limotining ko‘zga ko‘ringan ustunlari tilga olinadi. Husayn Xorazmiy (vafoti 1427/35 g.), so‘fiy, shoir va musiqashunos olim Xorazmlik Shayx Abulvafo (XV asrning birinchi yarmi) [Ахмедов: 335].Umuman olganda, Oltin O‘rda davrida sharoitlar asta-sekin yaxshilanib madaniy yetakchilar maktabini yaratish rivojlangan.Xorazmning islom diniga qo‘shgan katta hissasini baholash uchun Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144), Shihoboddin Xivakiy (vafoti 1075-1144) kabi islomning buyuk arboblarini nomlash kifoya. 1220), Najmiddin Kubro (1145-1221), Burhonaddin al-Xorazmiy, Hofizi Mahmud Muhrik al-Xorazmiy va Jamoliddin al Xorazmiy (XIV-XV asrlar).

Yozma manbalar va arxeologik materiallar Janubiy Orolbo‘yi shaharlarining mo‘g‘ullardan oldingi va keyingi davrlardagi din tarixi va diniy-memorial yodgorliklarini har tomonlama yoritish imkonini beradi. Har bir shaharda, hatto kichik bir qishloqda ham masjid yoki madrasa bo‘lib, ko‘plab mudarrislar hadis va fiqh ilmi bilan mashhur bo‘lgan. Mintaqadagi masjid va madrasalar tilga olingan dastlabki manbalarga mo‘g‘ullardan oldingi arab-fors adabiyoti kiradi. Unda Kyata, Dargan, Amul, Sadvara sobori masjidlari va namozgohlari tilga olinadi [МИТТ, I: 183, 187, 189], shuningdek, “ilmni, fiqhni tushunadigan, ta’limga qodir bo‘lgan odamlar”, “yaxshi o‘qishi bilan ajralib turadigan odamlar” haqida ma’lumotlar berilgan. Qur’oni karim”, “dunyoning eng nufuzli kishilarini yig‘in” [МИТТ, I: 185; Бартольд, III: 544]. XIII-XIV asrlarning yozma manbalari. oldingi mualliflarning ma’lumotlarini to‘ldiradi. Ibn Battutaning yozishicha, Oltin O‘rda Urganchda masjid va madrasalar bo‘lgan, ular orasida Qutlug‘ Temur madrasasi, Tyurabek Xonim masjidi va xonaqohi, shayxlar Najimiddin Kubro, Jaloliddin Abul Qosmarkandiyning shahar atrofidagi uchta xonaqohi (zaviya) va az-Zamaxshariy [Тизенгаузен, I: 309-310]. Qutlug‘ Temurning 1349 yildagi vaqf hujjatiga ko‘ra, Shayx Sulaymon Hadadiy maqbarasi va xonaqohi Xonqa yaqinidagi Madir qishlog‘ida va Mizdaxqon (Xojeyli)dagi Mazlumxon-sulu tepaligida qurilgan [Гуломов, 1957: 129,]. Ibn Battutaning fikricha, XIII-XIV asrlarda Janubiy Orolbo‘yida hukm surgan vaziyat. diniy ta’limotlarning xilma-xilligiga hissa qo‘shgan. U bu yerda sunniylik diniy ta’limotlari bilan bir qatorda islomda iroda erkinligi to‘g‘risida targ‘ib qiluvchi itizal (mutizal) ratsionalistik oqim hukmronlik qilganini ta’kidladi [Тизенгаузен, 1884: 310]. G‘arbiy Osiyoda mo‘’taziliylar bo‘lmagan payitda XI asrda Xorazmga olib kelingan mo‘’taziliylar ta’limoti Xorazmda islom va musulmon ilmi uchun qulay zamin bo‘lganligi, XIV-asrning ikkinchi yarmida boshlab izdoshlar safi ko`paygan [Бартольд, III: 549].

Oltin O‘rda jamiyatidagi liberal din xarakterli hodisadir. Islomda tasavvufiy-diniy komponentlar - sunniylar, mo‘taziliylar va boshqalar teng darajada erkin mavjud bo‘lgan, hanifiylar va shofiylar ta’limoti targ‘ib qilingan [Тизенгаузен, 1884: 281, 284, 300]. Biroq, islom dinining mohiyati buzilmadi, aholi imon keltirdi va shariat qoidalariga qat’iy rioya qildi. Musulmon va G‘arbiy Yevropa manbalariga ko‘ra, janubiy Orolbo‘yi aholisi orasida dinlar konglomerati mavjud bo‘lib, mahalliy aholi bir necha dinlarga e’tiqod qilgan. Bu yerda o‘rta asrlarda musulmonlar bilan birga nestoriylarga mansub nasroniy aholi yashagan. Al Yoqut Hamaviy (1219) Orolbo‘yi o‘g‘uzlari haqida xabar berar ekan, Xorazm yerlaridagi nasroniy ajnabiylar haqida gapirib, Jikeli qabilasidan bo‘lgan ba’zi aholi xristian diniga e’tiqod qilishini aytadi. Al-Makdisiy va al-Istaxriy (X-asr) ma’lumotlariga ko‘ra, ular rus savdogarlari yoki qullarini ziyorat qilganlar [Гаркави: 264-265]. Janubiy Orolbo‘yida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ham aholi o‘rtasida nasroniylik g‘oyalari keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Mizdaxqon (Xo‘jeyli) o‘rnida, qabriston binolari orasidan ossuariy qutilarda xoch, yulduz tasvirlari va barg shaklidagi chiziqlar topilgan. Bu motivlar nasroniylikdagi nestoriylik harakati bilan bog‘liq [Ягодин, Ходжаев: 146-147]. Ustyurtning janubiy qoyasida joylashgan Butentau g‘or shahrining fasad devorida xochning bir nechta tasvirlari bor. Bu erda g‘or xonalarining tartibi ham xoch shakliga o‘xshaydi. Butentau g‘or shahri - Qala XI-asrga to‘g‘ri keladi. XIII asr va XIII-XIV asrlar. Xorazmdagi nasroniylar mustamlakasi haqidagi ma’lumotlar shu davrga to‘g‘ri keladi. Plano Karpini Urganchdagi nasroniy mustamlakasi xazarlar, ruslar va alanlardan tashkil topganligini ko‘rsatadi [Путешествия… 1957: 46]. XIV asrda. bu yerda Xonbaliq yerarxiyasi tarkibiga kirgan Urganch yerarxiyasi mavjud bo‘lib, mahalliy xristianlar (melkitlar) Antioxiya patriarxiga bo‘ysungan. Xristianlikning Janubiy Orolbo‘yi hududiga kirib borishini numizmatik materiallardan ham kuzatish mumkin. Shoh Shoushafanning (VIII-asr) mahalliy tangalari Adamli qal’asi (Qoraqalpog‘iston) va Shovot viloyatidan (Xorazm viloyati) topilgan. Ushbu tangalarning old tomonida, tojning tojida yoki oxirida nestorian tipidagi teng qirrali xoch tasvirlangan [Вайнберг, XXIV jadval: 4, 10, 11]. Taniqli numizmat G.A.Fedorov-Davydov Oltin O‘rda davridagi Xorazm tangalarida saraton qisqichlarida (Saraton yulduz turkumining ramzi) quyosh tasvirini o‘rnatgan [Федоров-Давыдов: 189-191]. Bu tangalarning paydo bo‘lishida Oltin O‘rdaning Gurganj shaharlarida katolik missionerlarining faoliyati sabab bo‘lgan.

Xorazmshohlar davrida ham, Oltin O‘rda davrida ham Janubiy Orolbo‘yi aholisining diniy va marosim

e’tiqodlarida alohida o‘zgarishlar kuzatilmaydi. Ammo bu yerda mo‘g‘ullardan oldingi davrlarda qayd etilmagan yog‘och tobutlardan foydalanish kuzatilgani qiziq. Yog‘och tobutlar XIII-XIV-asrlar dafnlarida etarli darajada ifodalangan. Mizdaxqon, Janpikqal’a, Ustyurtning kechki ko‘chmanchi qo‘rg‘onlari. Boshqa tafsilotlar ham o‘ziga xosdir. Mizdahqon nekropolida, alohida qabristonlarda kiyim-kechak qoldiqlari topilgan (qo‘ng‘ir va yashil rangdagi matolar, o‘simlik tabiatidagi tikuv aplikalari); karnelian boncuklar; tumorlar va uzuklar; arab yozuvi bilan qoplangan tuxumli kulrang ko‘zalar [Кдырниязов, 30-rasm: 1-3; Хожаниязов, Додохудаева: 118-121]. Sanab o‘tilgan faktlar mo‘g‘ullardan oldingi Xorazmdagi musulmon qabristonlari uchun mutlaqo g‘ayrioddiydir. Butun artefaktlar - o‘ziga xos dafn marosimini bildirib - Mizdaxqon tepaligidagi dafnlarning bir qismini ko‘chmanchilar tomonidan qoldirilgan qabrlar deb tasniflash imkonini beradi. Inventar mavjudligiga ko‘ra, ular islomgacha bo‘lgan butparastlik marosimlarini saqlab qolishganligidan darak beradi.

Shunday qilib, mo‘g‘ullardan oldingi va keyingi davrlarda Janubiy Orolbo‘yida hukmron bo‘lgan islom dinidan tashqari, turli din va e’tiqodlarning rivojlanishi uchun o‘ziga xos qulay simbiotik vaziyat vujudga kelgan.

References

1. Ахмедов Б.А. (1994). Тарихдан сабоқлар. Тошкент.
2. Бартольд В.В. (1963). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. I. Москва: Наука.
3. Бартольд В.В. (1965). Работы по исторической географии. Соч., т. III. Москва: Наука.
4. Булатова В.А., Ноткин И.И. (1965). Архитектурные памятники Хивы. Ташкент.
5. Ваинберг Б.И. (1977). Древние монеты Хорезма. Москва: Наука.
6. Гаркави А.Я. (1870). Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII века до конца X века. Санкт-Петербург.
7. Гулямов Я.Г. (1957). История орошения Хорезма. Ташкент.
8. Ибн Арабшах. (1992). Темур тарихи. Жилд I. Ташкент.
9. Ибн Вали Махмуд. (1977). Море тайн относительно доблестей и благородных (география). Ташкент: Фан.
10. Кдырниязов М.-Ш. (1989). История материальной культуры Хорезма XIII–XIV вв. Нукус: Каракалпакстан.
11. МИТТ. (1939). Материалы по истории туркмен и туркмении. Т. I. Москва–Ленинград.
12. Путешествия в восточные страны Г. Рубрука. (1957). Москва.
13. Тизенгаузен В.Г. (1884). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Санкт-Петербург.
14. Федоров-Давыдов Г.А. (1965). Нумизматика Хорезма золотоордынского периода // Нумизматика и эпиграфика. Москва: Наука.
15. Хожаниязов Г., Додохудаева Л. (1998). Уникальные находки из некрополя Миздахкана // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз, №3. Нукус.
16. Ягодин В.Н., Ходжаиов Т.К. (1970). Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент: Фан.